

VİRÜS

Üç Aylık Kültür-Sanat ve Edebiyat Ortak Kitabı
Sayı: 1 / Ekim-Kasım-Aralık 2019

(ıslık)

Mekânın Temsilinde İmkân Olarak Metin

Ozan Öztepe

"Dublin; bu kentin görüntüsü, bir gün yeryüzünden silindiğinde, bir rehber kitap gibi Ulysses'e bakarak, yeniden, eksiksiz bir biçimde kurulsun istiyorum." James Joyce, 1922 yılında yayınladığı Ulysses'i en açık haliyle bu cümle aracılığıyla özetler. Joyce'un oldukça iddialı, hatta bir meydan okuma olarak yorumlanabilecek bu yargısı dönemin modernist ruhu ile koşut izleğe sahiptir. Keza İlhan Berk, 1980'li yıllarda kaleme aldığı *Galata* isimli kitabını Joyce'a benzer bir söylem ile tanımlar. Berk, Memet Fuat'a yazmış olduğu bir mektubunda sokak sokak dolaştığı, notlar aldığı, gerek semt sakinlerini gerekse kentsel çevreyi tanımladığı kitabında; *"Galata bir gün yıkılırsa bu kitap ile yeniden kurulabilecektir"* yargısını paylaşır. Gerek Joyce, gerekse Berk yargılarında yazınsallığın mimari ve kentsel mekânı temsil etme gücüne vurgu yaparlar.

Mimarlık ve edebiyat özelinde ele alındığında mimarlığın temel unsuru mekân; edebiyatın ise metin olarak tanımlanabilir. Mimarlık hacimsel; edebiyat ise hacimsiz bir disiplin olmakla beraber birbirleri ile kesiştikleri ve birbirlerini bütünledikleri birçok arakesit bulunur. Her iki kavram da ortak paydada *düşüncenin temsil edilme* aracı olarak nitelenebilir. Bu durum gerek mimarlığın, gerekse edebiyatın birer sanat olma durumlarını pekiştirir. Aristo, *Poetika*'da, bir sanat eseri ortaya konulurken;

¹ Gürhan TÜMER, *Mimarlık Dergisi*, sayı: 341

seslerin kullanılması aracılığı ile musiki, renklerin kullanılması aracılığı ile resim, taş ve toprağın kullanılması aracılığı ile mimarlık ve heykelin elde edilebileceğini vurgular. Sanat eserini var etme yolları; yüzeyde, hacimde, seste, sözde, bedende var etme olarak özetlenmekle birlikte ortak payda düşünceinin temsili ve anlam aktarımıdır.

Geçtiğimiz yüzyıl; bilim, felsefe ve sanat dalları arasında disiplinlerarası çalışmaların yoğunlaştığı bir dönemi tanımlar. Bu dönem özelinde felsefe, bilim ve sanat dalları arasında eşzamanlı ve ardzamanlı ilişkiler ve kesişimler ortaya konulmuştur. 20.yy'ın ikinci yarısında edebiyat, felsefe, toplumbilim ve sosyoloji özelinde geniş bir külliyat sunan Roland Barthes, edebiyatı tüm bilimleri kapsayan bir alan olarak tanımlar.² Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren dilbilim, birçok bilim türünün ortak çalışma konusu haline gelmiştir. Dilbilim özelinde gerçekleştirilen çalışmalar yapısalcılık ve ardyapısalcılık ekseninde gelişmiştir. Mimarlık özelinde dilbilim çalışmaları; mimari/kentsel mekânın doğrudan bir metin gibi okunması ya da mimari/kentsel mekâna dair bilginin metinler üzerinden okunması şeklinde, iki ayrı yaklaşım üzerinde yoğunlaşmıştır.

Mekânın metin aracılığı ile aktarımı: metin-mekân

Roman, hikâye, şiir, günlük, otobiyografi, mektup, seyahatname vb. edebi metinler gerek günümüze erişmemiş mekânları gerekse namevcut, kurmaca olarak tasavvur edilen mekânları tanımlama ve temsil etmede imkân sağlamaktadır. Özne ile fiziki çevre ve nesne arasındaki ilişkiyi tanımlayan, anlamlandıran yazınsal birim kısaca *metin-mekân* olarak kabul edilebilir. *Metin-mekân* hacimsiz nitelikte olup nesneyi temsil eden bir arayüz durumundadır. Çok katmanlı yapıya sahip olan *metin-mekân*, okuma eylemi aracılığı ile belirli bir zaman dilimi içerisinde algılanır. Özne tarafından oluşturulan *metin-mekân* kesinlik içermez, öngördüğü yargılar öznelidir. Mutlak mekândan soyut mekâna yazınsal düzlemde geçiş imkânı sağlar. Mekânın metin düzlemine aktarılması o mekânın kavramsallaştırılması, bir nevi mekânsızlaştırılmasıdır.

Mekânsallık, yeni bir varoluşa tekâbüle eder.³ Nesnel dünyanın bir parçası konumundaki fiziki mekân, onu anlamlandıran öznenin sahip ol-

² Roland BARTHES, *Eiffel Kulesi ve Açılış Dersi*, YKY, 2015, s.: 49

³ Hasan Bülent KAHRAMAN, *Türk Şiiri, Modernizm, Şiir*, Agora Kitaplığı, s.: 446

duğu deneyim ve yaşantı özelinde, metin aracılığı ile farklı bir düzleme evrilir. Mekânsallık düzleminde tanımı yapılan mekân, okunduğu anda artık orada olmayan; *algılanan* bir kavrama dönüşür. Hasan Bülent Kahraman mekânın mekânsallığa evrimini bir nevi mekânsızlaştırma olarak yorumlar. Mekânsızlaştırma ya da daha geniş anlamda mekân–yokluk ilişkisi nesneler dünyasından *metin–mekân* arayüzüne geçiş edimidir.

Mekânın ortadan kalkması, “şimdi”nin de ortadan kalkmasıdır. Çünkü şimdi, bir mekâna bağlıdır. “Şimdi”nin ortadan kalkması, yokluğu, edebiyatın içerdiği zamanı, zaman ötesine ya da bir zamansızlığa doğru genişletir.⁴ *Metin–mekân* aracılığı ile fiziki mekândan kavramsal ve zamansız olan mekânsallık düzlemine evrilen mekânı Gaston Bachelard şiirsel mekân olarak tanımlamaktadır. Şiirsel mekân, mekâna sahip olduğundan daha geniş ölçekte anlam ve olasılık atfeder; derinlere iner ve ona genişleme değeri kazandırır.⁵ Bachelard, her gün yaşandığı biçimiyle mekân ile bu mekânı anlamak için kurulan mekânı birbirinden ayırır; ikinci mekân, yani kurulan mekân (*metin–mekân*) temsil edilen fiziki mekânın “gösterimsel mekânı”dır.⁶

Yazınsal düzlemde mekâna, sahip olduğu fiziki niteliklerin ötesinde sosyo–kültürel, ekonomik, tarihsel, politik değerler de eklenilebilir. Aldo Rossi’nin tarihsel süreç özelinde ele alarak kentsel mekân ve toplumsal belleği ilişkilendirdiği *Şehrin Mimarisi* (1966), Manfredo Tafuri’nin ideolojik bağlamda ele alarak kapitalist sistemin hükmettiği mekânı tanımladığı *Mimarlık ve Ütopya* (1973), Henri Lefebvre’nin söylem üzerinden tanımlayarak mekânı algılanan, tasarlanan ve yaşanan olarak üç katmanda incelediği *Mekânın Üretimi* (1974), Michel de Certeau’nun iktidarın izdüşümlerini yansıtan kent içerisinde egemen kültür düzenlemelerini aşağıya eden sıradan bireyi aktardığı *Gündelik Hayatın Keşfi* (1980), David Harvey’in iletişim teknolojilerinin gösterdiği gelişim sonucu beliren zaman–mekân sıkışmasını ve mekânsal pratiklerin değişimini incelediği *Post–Modernliğin Durumu* (1989) ve Richard Sennett’in sosyo–kültürel hayat ile

4 A.g.e. s.: 448

5 Gaston BACHELARD *Mekânın Poetikası*’nda düşüncenin mekânsallaşmasını şu şekilde tanımlamaktadır: “Filozof, dışarı ve içerisi söz konusu olduğunda, varlığı ve varlık olmayı düşünür. En derin metafizik böylelikle, örtük bir geometrinin içinde, düşünceyi – istesek de istemesek de – mekânsallaştıran bir geometrinin içinde kök salmış olur”.

6 Philippe BOUDON, *Mimari Mekân Üzerine*, Janus Yayınları, s.: 18

mekân örgütlenmesi arasındaki ilişkiyi betimlediği *Ten ve Taş* (1994) isimli yapıtlar, metnin mekâna sağladığı, anlam ikâme etme ediminin önde gelen yapıtları olarak dile getirilebilir.

Mekân tasviri özelinde: metin-mekân (Mimetik aktarım)

Mekânın yazınsal olarak temsili, mekânın niteliği ile ilişkilidir. Anlam aktarımı gerçekleştirilen mekân, mevcut bir mekânın tasviri veya hayali bir mekânın tasavvuru olarak metinleştirilebilir. Aristo, *Poetika*'da sanat eserinin orijinini mimesis ile özdeşleştirir. Aristo'ya göre sanatsal yaratının başat eylemi *taklit* etmektir. Taklit edimi fiziksel olarak mevcut bir mekânı imlemektir. Bu niteliği özelinde var olan bir mekânın tasviri söz konusudur.

Tasvir Arapça kökenli bir kelimedir. Kök itibari ile “suret” kelimesinden türetilmiştir. Bir şeyi resim gibi göz önüne gelecek şekilde ayrıntıları ile anlatma, yazıyla tarif etme anlamına gelmektedir.⁷ Bir başka tanımla tasvir, *eşyayı görünür hale koyma sanatıdır*. Yazar-özne tasviri, tasvir edeceği şeyin karakteristik yönlerini dikkate alarak gerçekleştirir.⁸ Var olan mekânın tasvirinde sanat yapıtı (metin) ile konu edinilen nesne (mekân) arasında mutlak bir ilişki söz konusudur. Mekânın yazınsal düzleme mimetik şekilde aktarımı gerçekleştirilir.⁹

Var olan mekânın tasvir edilerek yazınsal düzlemde temsili koşut şekilde ekfrastik bir eylem olarak da tanımlanmaktadır. Yunanca kökenli ekfrasis (ekphrasis) kelimesi herhangi bir görsel sanat yapıtının sözel ve yazınsal temsil edilmesi anlamına gelmektedir. Amaç, sanat eserinin yazınsal düzleme aktarılacak orada bulunmayan öznelere tarafından da okunduklarında göz önünde yeniden canlandırılmasıdır. Ekfrasis, Türkçeye (Dr. Özkan Çakırlar tarafından) *resimbetim* olarak çevrilmiştir.¹⁰ Orhan Pamuk, *Saf ve Düşünceli Romancı* isimli kitabında ekfrasis kavramını, kelimelerle tasvir etmek olarak yorumlamaktadır. Pamuk ekfrasisi, fotoğraf

7 İlhan AYVERDİ, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları

8 Mehmet TEKİN, *Roman Sanatı*, Ötüken Yayınları, s.: 218

9 Hasan Bülent KAHRAMAN, modernizm özelinde mimesisi şu şekilde tanımlamaktadır: “Sanat yapıtı artık nesneyle olan tekabülünden kurtarılıyor, mimesisin başatlığı aşıyor, öylelikle de nesneyle değil, onu imleyen sözcükle, kavramla ilişkilendiriliyordu”.

10 Pelin Melisa SOMER, *Metinden Görsel Mimariye Ekfrasis*, Yayınlanmamış Doktora Tezi İTÜ, s.: 56

öncesi bir sanatta, fotokopilerin, baskıların, kopyaların bulunmadığı bir zamanın sanatsal edimi olarak tanımlar. Pamuk'a göre ekfrasisite amaç, görenlerin görmeyenlere, gördüklerini kelimelerle anlatmasıdır.¹¹

Ekfrasis kavramı ile ilgili Ertuğ Uçar ise ekfrastik bir metnin üç farklı bileşenine dikkati çeker; anlatıcı (tercüman, gözlemci), anlatılan görüngü (sanat eseri, sahne) ve gönderge (anlatılan görüngünün temsil ettiği nesne, sahne ya da görsel; tarif edilen görüngünün temsil ettiği dünya.)¹² Pelin Melisa Somer ise ekfrasis özelinde yazınsal düzleme evrilen mekânı bir adım daha ileri taşıyarak *ekfrastik mekân* tanımını önerir. Somer, ekfrastik mekânı yazılı mecra ya ait bir mekân olarak niteler ve Dante'nin İlahi Komedi'si ile Giuseppe Terragni'nin Danteum¹³ projesi arasındaki ilişkiyi bu kavram üzerinden tanımlar. Somer'in yorumu özelinde Cihan-gir'de bulunan Masumiyet Müzesi, Orhan Pamuk'un aynı isimli kitabında tanımladığı ekfrastik mekânın beden bulmuş fiziksel halidir.

Mekânın tasavvuru özelinde: metin-mekân (Poietik aktarım)

Mekânın yazınsal aktarımında var olan bir mekân yerine fiziksel olarak namevcut bir mekân da temsil mekânı olarak değerlendirilebilir. Edebiyat özelinde belki de yakın dönemde ilk akla gelen örnek Italo Calvino'nun *Görünmez Kentler*'idir. Calvino'nun hayâl ederek kaleme aldığı izafi kentler, metnin sahip olduğu edebi değer ile birleşince mevcut fiziki dünyaya eklemelenmeye yeltenen hayâli coğrafyalar halini alırlar.¹⁴ Düşünülen (hayâl edilen) mekânın temsili, *tasavvur* etme edimini nitelemektedir. Arapça kökenli olan tasavvur kelimesi, zihinde şekillendirme, fikren kurma, tasarlama, tahayyül etme anlamına gelmektedir.¹⁵ Mekânın tasavvur edilerek yazınsal düzleme aktarımı poietik bir edimdir.¹⁶

11 Orhan PAMUK, *Saf ve Düşünceli Romanı*, YKY, s.: 79

12 Pelin Melisa SOMER, *Metinden Görsel Mimaride Ekfrasis*, Yayınlanmamış Doktora Tezi İTÜ, s.: 102

13 *Danteum*; Giuseppe TERRAGNI tarafından 1938 yılında Dante'nin İlahi Komedi'sından ilham alınarak hazırlanan; inşa edilmemiş mimari projedir.

14 Ayrıca bkz. *Görünen kentler*; Güven TURAN.

15 İlhan AYVERDİ, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları

16 Philippe BOUDON, *Mimari Mekân Üzerine* isimli yapıtında Valery'nin poetik ve poietik kavramlarına getirdiği açılımı aktarır: "Tasarım biliminde de poietik biliminde de anahtar sözcük, yapmaktır. Ve de bu bağlamda Vico'nun "verum ipsum facto" deyişi ancak görevi yerine getirebilir, getiriyor da zaten. Belirsizlik içermiyor da değil. Ama yapmak sorununa mim koymaktan geri de kalmıyor; Valery'nin poietikten poietik terimine geçerken gerçekleştirdiği hem epistemolojik hem de etimolojik kayma zaten buna işaret eder".

Kurmaca mekân kavramı özellikle roman ve hikâye yazarlarının metinlerini oluştururken başvurdukları, eserlerinin mekânsal arayüzünü oluşturan düzlemi tanımlar. Kurmaca mekân, edebiyat özelinde ele alındığında tanımlanan olaylar dizisi, özneler ve zamansal örgüyü bir arada tutan, birbirleri ile ilişkilendiren altyapıyı oluşturur. Umberto Eco kurmaca mekânı tanımlarken doğal anlatı ile yapay anlatı arasındaki farkın altını çizer. Doğal anlatı, gerçek hayatta olmuş, anlatanın gerçekten olduğuna bizi inandırmaya çalıştığı olaylar dizisidir. Yapay anlatı ise kurmaca esastır, aktarılan düşünce bir nevi kurmaca evrenine aittir.¹⁷

Mimar gözünden kurmaca mekân kavramı ele alındığında gerçekleştirilen eylem bir nevi “atmosfer yaratmak” olarak tanımlanabilir. Peter Zumthor, “Atmosferler” isimli kitabında, mekân tasarımı insanın beş duyusu ile ilişkili şekilde, atmosfer yaratmak edimi aracılığıyla tanımlar. Edebiyatçıların kurmaca mekân ile eserlerini mekânsallaştırmalarına koşut şekilde Zumthor atmosfer yaratarak hayâl ettiği mekânsallığa ulaşmaya niyetlenir. Kurgulanan atmosfer sahip olunan deneyim ve öngörülen yaşantı ve eylem senaryoları özelinde mekânsal nitelik kazanır.

Atmosfer yaratarak mekânsallık yaratma edimini Orhan Pamuk, “manzara yaratma” tanımı ile pekiştirir. Pamuk; manzara kavramını, yazarın görsel ayrıntılı betimlemelerini, okurun, kelimeleri hayâlinde büyük bir manzara resmine çevirmesi şeklinde açıklar: “*Geniş bir manzarada, odalarda, ev içlerinin kapalı ve boş ortamlarında geçen bir romanı, mesela Kafka’nın Dönüşüm’ünü tıpkı bir manzaraya bakar gibi, kafamızda bir resme çevirerek, genel manzaranın atmosferine alışıarak, ondan etkilenerek ve aslında hep onu arayarak okuruz.*”¹⁸ Orhan Pamuk, manzara oluşturma düşüncesine sinematografik¹⁹ bir açılım getirir. Roman yazmak kelimelerle resim yapmak, roman okumak da başkalarının kelimeleriyle kafamızda resimler canlandırmaktır. Resimler bize dondurulmuş bir “an”ı gösterirken roman aracılığı ile peş peşe sunulan resimler binlerce dondurulmuş “an”ı sunar ve bütünde “manzara”yı tanımlar.

¹⁷ Umberto ECO, *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, Can Yayınları, s.: 154

¹⁸ Orhan PAMUK, *Saf ve Düşünceli Romancı*, YKY, s.: 11

¹⁹ Bernard TSCHUMI, *Mimarlık ve Kopma* isimli yapıtında tasarım eyleminde sinematografi ve sekans kullanımı edebi eserler aracılığı ile kurgular: “Edgar Allen Poe’nun ‘Masque of the Red Death’ adlı öyküsü anlatı sekansları ile mekânsal sekanslar arasında paralellikler kurmayı önerdi. Dil ile mimarlığın girift ilişkisi konusunda yapılan bu tür keşif seferlerinin James Joyce’un keşifleri ile ilintilenmesi gayet doğaldır.”

Sonuç yerine

Cemal Süreya, "*şîirin birimi kelime, bir hacimdir*" tanımlaması ile yazınsallığın temsil gücünü işaret eder. Gerek mimari gerekse kentsel bir mekân fiziksel sınırlarının ötesinde öznenin onu anlamlandırmaya başlaması ile algı dünyasına taşınır. Öznenin mekân özelinde edindiği deneyim ve yaşantılar, mekânı zaman içerisinde çok katmanlı bir kavram haline getirir. Mekânın yazınsal temsili temelde mekânın iki farklı durumu özelinde tanımlanabilir; düşünülen (hayâli) mekânın temsili ve var olan (fiziki) mekânın temsili. İlkinde edebiyat kendi araçlarını kullanarak sadece metinde varlık kazanan mimari mekânlar üretirken ikincisinde mevcut mimari mekânları betimler ve yeniden üretir.²⁰ Mekânın kültürel, sosyo-ekonomik, dinsel, siyasal veya sanatsal özellikleri metin aracılığı ile tanımlanabilir ve temsil edilebilir bir alan kazanır. Gerek yazar-öznenin gerekse mimar-öznenin mekân kurma yöntem ve pratikleri fiziksel sınırların aşıldığı alanlarda birbirleri ile kesişir ve ortak paydalara sahip olur.

20 Uğur TANYELİ, Arredamento Mimarlık sayı:2007/03